

FELSEFE DÜNYASI

2020/ KIŞ/WINTER Sayı/Issue: 72

FELSEFE / DÜŞÜNCE DERGİSİ

Yerel, Süreli ve hakemli bir Dergidir.

ISSN 1301-0875

Türk Felsefe Derneği mensubu tüm Öğretim üyeleri (Prof. Dr., Doç. Dr., Dr. Öğr. Üyesi) *Felsefe Dünyası*'nın Danışma Kurulu/ Hakem Heyetinin doğal üyesidir.

Sahibi/Publisher

Türk Felsefe Derneği Adına Başkan Prof. Dr. Murtaza Korlaelçi

Editör/Editor

Prof. Dr. Hasan Yücel Başdemir

Yazı Kurulu/Editorial Board

Prof. Dr. Murtaza Korlaelçi (Ankara Üniversitesi)

Prof. Dr. Celal Türer (Ankara Üniversitesi)

Prof. Dr. Hasan Yücel Başdemir (Ankara Üniversitesi)

Prof. Dr. Levent Bayraktar (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)

Doç. Dr. Muhammet Enes Kala (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Fatih Özkan (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)

Arş. Gör. Buğra Kocamusaoglu (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)

Felsefe Dünyası yılda iki sayı olmak üzere Temmuz ve Aralık aylarında yayımlanır. 2004 yılından itibaren Philosopher's Index ve TÜBİTAK ULAKBİM / TR Dizin tarafından dizinlenmektedir

Felsefe Dünyası is a refereed journal and is Published Biannually. It is indexed by Philosopher's Index and TUBITAK ULAKBİM / TR Dizin since 2004

Adres/Adress

Necatibey Caddesi No: 8/122 Kızılay-Çankaya / ANKARA PK 21 Yenişehir/Ankara

Tel & Fax : 0312 231 54 40

www.tufed.net

Fiyatı/Price: 50 TL (KDV Dahil)

Banka Hesap No / Account No:

Vakıf Bank Kızılay Şubesi | IBAN: TR82 0001 5001 5800 7288 3364 51

Dizgi / Design: Emre Turku

Kapak Tasarımı / Cover: Mesut Koçak

Baskı / Printed: Uzun Dijital

Zübeyde Hn. Mah. İstanbul Cad. İstanbul Çarşısı 48 / 48 06070 - İskitler / ANKARA

Tel: 0 312 395 85 71-72

Basım Tarihi : Aralık 2020, 400 Adet

KÖTÜLÜK PROBLEMİ TEİZMİN ÜSTESİNDEN GELEMeyeCEĞİ BİR KONU MUDUR?

Felsefe Dünyası Dergisi, Sayı: 72, Kış 2020, ss. 143-171.

Geliş Tarihi: 11.06.2020 | Kabul Tarihi: 12.11.2020

Mehmet DEMİRTAŞ*

Giriş

İnsanoğlu tarih sahnesine çıktığı andan itibaren âlemle olan ilişkisini özellikle merak duygusunun da etkisiyle anlamaya, anlamlandırmaya çalışmış ve buna yönelik sorular sormuştur. Mesela; “Âlem niçin var oldu, acaba âlem olduğundan başka türlü de olabilir miydi, onun doğası nasıldır, onu meydana getiren bir güç var mıdır yoksa o kendiliğinden mi ortaya çıktı, eğer onu meydana getiren bir güç varsa neden biz onu görmüyoruz, o güç hakkında nasıl bilgi sahibi olabiliriz, bu güç bu âlemi bir şeylerden mi, yoksa yoktan mı yarattı, bizim bu âlemde yaşamımızın gayesi nedir, âlemde niçin kötülük bulunmaktadır, onu meydana getiren bu varlık iyi mi, yoksa kötü sınıflara mı sahiptir?” gibi sorular ister istemez herkesin kafasını daima meşgul etmiştir.

Bu düşüncelerden hareketle kötülük problemini iyi anlayabilmemiz için öncelikle Tanrı-âlem ve insan ilişkisinin iyi bilinmesi gerekir. Zira insanın merak duygusundan hareketle sormuş olduğu bu sorular aslında yeryüzünde insandan başka hiçbir canlının sormadığı sorulardır. Doğal olarak insan, akıl gücü sayesinde duyulur ve düşünülür alanla ilgili yapmış olduğu bu sorgulamalarla hem nesnelere hem de hayatı anlamaya ve anlamlandırmaya çalışır. Bu nedenle “insanın âleme ve kendine dair sormuş olduğu bu soruların temel amacı kendini anlamak ve âlem içinde gerçek yerini bulmaya çalışmaktır.¹ Eğer âlemin var oluşunda bir güç söz konusuysa bile bu gücün var olup olmadığı sorununu yine sadece insan kendisine problem eder.

* Doç. Dr., Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, mehmetdem06@gmail.com
ORCID: 0000-0001-9537-3851

1 Karl Jaspers, *Felsefe Nedir?* Çev: İsmet Zeki Eyüpoğlu, İstanbul, Say Yayınları, 1997, s. 8.

Bu anlamda teizme göre âlem ve insan kendiliğinden meydana gelen bir varlık değil, bilakis Tanrı tarafından yaratılmıştır. Öyle ki karşımızda kaos halinde olan ve kendi başına başı boş bir âlem bulunmamaktadır. Çünkü âlem veya kozmos anlaşılır bir durumdadır. Âlemin kendine göre belirli yasaları, işleyiş kuralları ve özellikleri vardır. Bunu anlamak o kadar da zor değildir.² Mesela, yerçekimi gibi tabiata baktığımızda fizik kanunu içinde yer alan ve âlemin temel yapısını belirleyen belli sabitelerin olduğunu görürüz. Fizikçilerin de dikkat çektiği üzere doğada zayıf nükleer kuvvet, elektromanyetizm, bir atomda bir araya gelen proton ve nötronları birbirine bağlayan güçlü nükleer kuvvetler vardır.³ Bu kuvvetlerdeki az bir artış bile dünyanın bütün dengesini bozmaya yetmektedir. Sözelimi, dünyamızda yerçekimi olmasaydı, o zaman her şey bir yığın kümesi haline gelirdi. Öyle ki sadece yerçekimi değil; oksijen, karbondioksit, su, elektromanyetikler, karmaşık biyokimyasal sistemler vb. hepsi ince (hassas) bir ayar üzerine kuruludur.⁴ Ayrıca “Big Bang”ten (Büyük Patlama) sonra âlemdeki gazların dağılımına bakıldığında hassas bir ayarın olduğu görülür. Örneğin, galaksiler patlamalarını dışarıya değil de içeriye doğru yapsalardı, boyutları küçük olan galaksiler hiçbir şekilde olmazdı. Yani bu “hassas ayar” olmadan ne galaksi ne yıldız ne gezegenler ne de yaşam söz konusu olurdu. Eğer sıcaklıkta az bir değişim olsaydı belki de oksijen üzerine dayanan hayat meydana gelmezdi. Kısacası hassas ayar olmasaydı, koşullar hayatın gelişimine müsaade etmezdi.⁵

Görülüyor ki âlemde bir rasyonellik var ve bu rasyonelliğin arkasında da bir rasyonelitenin olması göz ardı edilmemelidir. Çünkü bir yerde düzen ve intizam varsa orada mutlaka bir düzenleyici olmalıdır. Aksi takdirde bu düşüncüyü reddeder, âlemde bir düzen ve ahenkten daha çok kargaşa ve tesadüften bahsetmemiz gerekir. Bilindiği üzere tesadüf ve rastlantılar sistematik bir şekilde devam edemez. Oysa âlemdeki düzen ve intizam sistematik bir şekilde canlılığını korumaktadır. Kuşkusuz âlemin bu şekilde olmasının kanıtını belki gösteremeyiz, ama onun tesadüfen ortaya çıkan bir şey olduğu düşüncesine inanmak çok makul bir fikir değildir. Zira çok sayıda var olan şeylerin tesadüfen ortaya çıktığını kabul edersek, o zaman bu kadar akıllı varlığın tesadüfen ortaya çıktığını nasıl kabul edeceğiz?⁶ Ayır-

2 Frederick Robert Tennant, *Philosophical Theology II Volume*, Cambridge University Pres, London, 1930, s. 80.

3 Robin Collins, “The Teleological Argument”, *The Routledge Companion to Philosophy of Religion*, (ed. By Chad Meister and Paul Copan), Routledge Press, New York, 2010. ss. 351-353.

4 Robin Collins, s. 353.

5 John Hick, *An Interpretation of Religion*, Yale University Press, London, 1963, s. 83.

6 Robert Hambourger, “The Argument from Design”, *Philosophy of Religion An Anthology* (ed. Charles Taliaferro and Paul F. Griffiths), Blackwell Publishing, Berlin, 2003, ss.14-15

ca tesadüf olarak adlandırılan şeylerin tekrar görülebilmesi gerekir. Yani âlemde tesadüflüğü savunanlara karşı olarak teizm, o tesadüflerin tekrar niçin vuku bulmadığını haklı olarak sorar.

Kısacası teizm açısından âlemde var olan her şeyin belli bir amaç ve gayesi vardır. Bu amaç ve gayeyi de ilim, irade ve kudret sıfatına sahip bir varlık olan Tanrı meydana getirir. Tanrı özellikle kutsal kitap ve peygamberler göndererek alemi ve insanı niçin yarattığını açıklar. O, özellikle ölümlü ve sonlu bir varlık olarak insanın yaratılışının amaç ve gayesinin; kendisine inanılmasıyla birlikte insanın özgür iradesiyle yapmış olduğu fiillerinden sorumlu tutularak, imtihan edileceğinden haber verir.⁷ Yani teizm açısından Tanrı'nın bu alemi ve içindekileri neden bu şekilde ve niçin yarattığının cevabı bellidir. İşte teizmin bize sunmuş olduğu bu tasarımın amaç ve gayesinin teizmin iddia ettiği gibi çok da makul ve mantıklı olmadığına yönelik özellikle kötülük problemi ekseninde teizm karşıtları tarafından eleştiriler yapılmıştır. Zira onlara göre âlemde o kadar da düzen ve intizamdan daha çok aksine, düzensizlik ve kötülük egemendir. Buradan hareketle özellikle ateizmi savunanların bir kısmı kötülük problemini teizme karşı kullanma yoluna gitmişlerdir. Diğer bir kısmı da Tanrı kavramı ve O'nun sahip olduğu mükemmellik sıfatlarından hareketle kötülükler arasında mantıkî bir çelişki olduğu fikrini ileri sürmüşlerdir. Bu meseleyi felsefe tarihinde meşhur edip dikkatleri üzerine çeken ise David Hume olmuştur. Zira o, bu sorunu Epikür'den esinlenerek önerme formunda "Tanrı kötülüğü önlemek istiyor da gücü mü yetmiyor? Öyleyse O, güçsüzdür. Yoksa gücü yetiyor da kötülüğü önlemek mi istemiyor? Öyleyse O, iyi niyetli değildir. Hem güçlü hem de iyi ise bu kadar kötülük nasıl oldu da var oldu?"⁸ gibi sorular bağlamında ele almıştır.

İşte bu düşünceler ekseninde konunun daha iyi anlaşılması açısından öncelikle kötülük nedir, ne tür kötülükler vardır? gibi kavramın tanımı ve kötülük çeşitleri hakkında belli bazı filozofların düşüncelerine kısaca değinmekte fayda görüyoruz.

Kötülük Çeşitleri

Kötü ya da kötülük kavramı sözlüklerde; istenilen nitelikte olmayan, fena, korku, endişe, hoşça gitmeyen, değersiz gibi sözcüklerle tanımlanmıştır. Kötülük ise kötü olma durumu, zarar verecek davranış veya söz, şer gibi söz-

7 Bkz. Zariyât suresi: 51/56 Yüce Allah, "Ben cinleri ve insanları başka değil, sırf bana kulluk etsinler diye yarattım." Mü'minûn 23/115: "Sizi sırf boş yere yarattığımızı ve sizin artık huzurumuza geri getirilmeyeceğinizi mi sandınız?", Ahzâb 33/72.

8 David Hume, *Din Üstüne*, Çev. Mete Tuncay, İmge Kitabevi, 3. Baskı, Ankara, 1995, s. 2.

cüklerle karşılaşmaktadır.⁹ Teodiseyle ilgili eserlerde ayırt edici olan kötülük türleri ise şu şekildedir:

1. Ahlaki kötülük: İnsanların özgür iradeleriyle bir başkasına vermiş olduğu zarar ve kötülük. Bu tür kötülük daha çok günah olarak da adlandırılır.
2. Doğal kötülük: Çoğunlukla insanlarla alakalı olmayan, tamamen doğadan kaynaklanan kötülük: deprem, çığ, hortum, salgın, tsunami, vb. kötülükler.
3. Metafiziksel kötülük: Sonluluk, varlığının kendi elinde olmaması yani mümkün bir varlık (*contingent*) olmak ve âlemde tüm yaratılan şeylerde görülen mükemmel olmayış durumudur.¹⁰

Kötülük türlerinden birincisi olan ahlaki kötülük, insanın özgür iradesini kötüye kullanması sonucu ortaya çıkan bir durumdur. Sözgelimi; bencillik, kıskançlık, yalan söylemek, zulüm, öldürmek gibi kusurların her biri ahlaki kötülük olarak adlandırılır. Bu noktada ahlaki kötülükle ilgili sorulabilecek olan en temel sorular şunlardır: “Tanrı niçin insanı hür yaratmıştır? Sorumluluk iyi bir şey midir? İyi ise neden bütün canlılar sorumlu değildir? Kötü ise niçin sadece insan sorumludur? Hem Tanrı her şeye gücü yeten varlık ise nasıl oluyor da insanın iradesini kötüye kullanmasına engel olmuyor?”¹¹ Ahlaki kötülüğün alanına giren bu sorular dinlerdeki günah kavramının da etkisiyle çokça tartışılmıştır. Ancak ahlaki kötülüğün kaynağı daima insan özgürlüğünün gizeminde saklıdır.¹² Yani insanın özgür ve irade sahibi bir varlık olması onun zaten suç ve günah işlemeye yatkın bir varlık olmasını gerektirir. Tanrı, insanı iyi ve kötüyü yapma konusunda özgür bırakmıştır.¹³

Doğal kötülük ise genelde insan iradesi dışında ortaya çıkan tüm kötülükler için kullanılır. Bazı filozoflar, fiziksel ve doğal kötülük ayrımı yapmazlar.¹⁴ Bu anlamda doğal kötülük; hastalık yapan bakteriler, depremler, fırtınalar, kuraklıklar, kasırgalar ve benzeri durumlarda insan eylemlerinden bağımsız olarak meydana gelen doğa olaylarının kendileri değil, “neden

9 Hasan Eren- N. Gözaydın- İ. Palatır - T. Tekin, Türkçe Sözlük, C. 2, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Basım Evi, Ankara, 1988. s. 916-917.

10 The Encyclopedia of Philosophy, “The Problem of Evil” Macmillian University Pres, 1967, C. 3, New York, 1967. s. 136.

11 Metin Yasa, *Tanrı ve Kötülük*, Elis Yay, Ankara, 2003, s. 18.

12 John Hick, *Philosophy of Religion*, Prentice-Hall Pres, New Jersey, 1973. s. 39.

13 Lewis, H. D. “The Explanation of Exces Evil” *Philosophy of Religion*, English University Pres, London, 1965. s. 423.

14 Cafer Sadık Yaran, *Kötülük ve Teodise*, Vadi Yay, Ankara, 1997, s. 11-12.

oldukları” acı, keder ve en sonunda gelen ölüm anlamında doğal kötülük olarak görülür.

Üçüncü olarak, metafizik kötülük ise “yaratılmış evrenin sonluluğu ve sınırlılığını” olgusuna işaret eder. Yani yaratılmışlardaki aslı kusurluluk olarak görülür. Leibniz’e göre “yetkin olmayış” dünya kavramında zorunlu olarak bulunan bir öğedir. İçinde sonlu varlıkların bulunmayacağı bir dünya düşünülemez. Sonlu varlıklar ise sonlu oldukları için yetkin değildirler. Öyleyse Tanrı, bir dünya yaratacaksa bunun sonlu varlıklardan kurulması bir zorunluluktur. İşte sonlu varlıkların yetkin olmayışları metafizik kötülüktür.¹⁵ Kuşkusuz Leibniz’in Tanrı’sının en belirgin özelliği, O’nun mutlak yetkin bir varlık ve sonsuz kerem sahibi olmasıdır. Bu nedenle Tanrı, yetkin olması nedeniyle, yaratılması mümkün olan en iyi dünyayı yaratmıştır.¹⁶ Kötülük çeşitlerini bu şekilde özetledikten sonra önde gelen bazı filozofların bu konu hakkındaki düşüncelerine değinmekte yarar görüyoruz.

Filozofların Kötülük Üzerine Düşünceleri

Platon, kötülüğü evrendeki düzensiz hareketlere bağlamakta ve ondan Tanrı’yı değil, kötü ruhları sorumlu tutmaktadır. O, kötülüğün kaynağını birçok filozof gibi maddede görmemiştir.¹⁷ Plotinus ise her türlü kötülüğün kaynağını maddede görmüştür. Onun bu görüşü daha sonra genel temayülleri itibariyle kötümser olan birçok düşünürü etkilemiş,¹⁸ özellikle Hristiyan düşüncesinde kötümser yorumların oluşmasında etkili olmuştur.¹⁹ Batı Hristiyan düşüncesine teodise tarihi açısından bakıldığında karşılaşılabilecek ilk ve en önemli kişi, Augustine’dir. Onun teodisesinin merkezini, Hristiyanlığın düşünüş doktrini oluşturur. Ahlaki kötülük konusunda geleneksel Augustine’ci teodise, Tanrı’nın insanı kendisinde hiçbir günah olmaksızın yarattığını ve onu kötülüklerden masum bir dünyaya yerleştirdiğini öne sürer.²⁰ Augustine’e göre iyilik, varlığın bizzat cevheridir, kötülüğün pozitif bir gerçekliği yoktur; kötülük daha çok iyiliğin yokluğudur. Evrende iyiliğin yanında kötülüğün de bulunması bir düzensizliği değil; düzeni doğurur ve kötülük, kâinatın yapısına bu düzenin tamamlayıcısı ve zorunlu parçası olarak katılır.²¹ Diğer yandan Augustinus için dünyada günah veya kötülüğün doğrudan nedeni ve kaynağı bireysel iradedir. Yani kişisel istençtir. Kötü istenç günah-

15 Leibniz, *Theodicy*, Trans E.M. Huggurd, Open Court, Publish., U.S.A 1993, s.136.

16 Etienne Gilson, *Tanrı ve Felsefe*, Çev. Mehmet Aydın, Birleşik Yay, İstanbul, 1999, s. 85.

17 Platon, *Timaioos*, çev. Erol Güneş-Lütfi Ay, MEB, Basımevi, İstanbul, 1989, s. 29a, 30 b,c.

18 Plotinus, *Enneadlar*, çev. Zeki Özcan, İz Yayıncılık, Bursa, 1996, s. 35.

19 Necip Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu*, Ay ışığı Kitabevi, İstanbul, 1998, s. 147.

20 Yaran, *Kötülük ve Teodise*, s. 15-16.

21 Taylan, *DTTS*, 148.

hın nedeni ve kaynağıdır. Evrenin kendisinde kötülük yoktur; fakat bireyde kötülük ve günah vardır. Bunun nedeni de onun kendi hatasıdır ya da hatalı seçimidir. Kısaca özgür irade veya istencin seçimi ile günah işlenir ya da kötülük yapılır.²²

İslam fikir tarihinde bu problem bütün yönleriyle ele alınmış ve tartışılmıştır. Farabi'ye göre, Tanrı tarafından ortaya konan nizamda ilahi adalet kozmik düzeyde tecelli eder. Dolayısıyla orada adaletsizlik bulunmaz. Kötülük, maddenin ilahi nizamı tam olarak kabul edip yansıtacak bir kuvvete sahip olmamasından doğar. Ancak Farabi'ye göre aslolan, hayır ve nizamdır. Kötülüğün şeylere duhulü sadece arızidir.²³ Ona göre, hayır ve nizam evrende bizzat kastedilip amaçlanan bir şeydir. İbn-i Sîna da Farabi'nin görüşlerini aynen benimser. Ona göre genelde iyiliğin hâkim olduğu bu âlemde kötülük, gül ağacındaki diken mesabesindedir. Kötülük, kemalin yokluğudur. Onun kendi başına duran salt varlığı yoktur.²⁴ İbn-i Sina, evrendeki eksikliklerin cehalet, elem, keder, kuraklık, hastalıklar ve kıtlık gibi kötü olan şeylerin farkındadır ve kötülüğün mevcudiyetini doğrudan reddetmez. Mesela, ateş ve suyun sayısız yararları yanında, yanma ve boğulmaya da sebep olması yönünden kötü tarafları vardır. Ancak bunların zararları, yararları yanında çok azdır. Eğer zararları çok olsaydı o zaman var ediliş hikmetlerine ters düşer, dolayısıyla da varlık alanına çıkmazdı. İbn-Sina'ya göre iyilik, varlığın; kötülük de yokluğun temel karakteridir. Evrendeki kötülük ilahi hikmet ve inayete çelişmez. Evrende iyilik ve kötülük birlikte olmasaydı onun düzeni tam olmazdı. O nedenle iyilikle kötülüğün birlikte bulunması evrenin düzeni için gereklidir.²⁵

Gazali'nin görüşleri ise filozoflarınkine yakındır. Ona göre Allah; ilim, irade ve kudret sıfatıyla mümkün âlemler içinde en güzeli ve en tamını var etmiştir. Yani olmuş olandan daha iyisi mümkün değildir.²⁶ Gazali'nin bu düşüncesini adeta iktibas ederek bu âlemin mümkün âlemler arasında en

22 A. Kadir Çüçen, "Kötülüğün Kaynağı Nedir?", *Felsefe Dünyası*, S. 25, 1997, s. 19-20.

23 Farabi, *Fusûsü'l-Medenî*, çev. Hanifi Özcan, İFAV Yayınları, İstanbul, 2005, 104.

24 İbn Sina, *Kitabu's-Şifâ, Metafizik II*, çev. Ekrem Demirli-Ömer Türker, Litera Yayıncılık, İstanbul, 2005, s. 163.

25 İbn Sina, *Kitabu's-Şifâ*, s. 163. Bkz. Taylan, s. 155-158. Krş. Bu soruna filozofların yanı sıra İslam kelimacıları da kendilerince bir bakış açısı geliştirmişlerdir. Onlar, filozofların kötülüğe bakışından biraz farklı bir yöntemle meseleye yaklaşırlar. Onlara göre filozoflar açısından "ilahi inayet" daha merkeze alınarak ele alınırken, kendileri açısından ise "ilahi adalet" anlayışı ön planda tutulmuştur. Kuşkusuz İslam filozofları kendi sistemleri içinde tutarlı bir şekilde bu problemi çözmeye çalışırken, kelamcılar açısından durum hiç de çözülecek gibi kolay değildir. Zira bu konu onlar arasında büyük ayrımlara yol açmıştır. Mesela, Mutezile ve Ehli Sünnet arasındaki çatışmanın başlangıcını bu konu oluşturmuştur. Bunun en önemli sebebi de kelamcılarının bazılarının kötülüğü ilahi irade ve kudretle; bazılarının ise insani irade ve fiille açıklamalarıdır. Metin Özdemir, *İslam Düşüncesinde Kötülük Problemi*, Furkan Yayınları, İstanbul, s. 51-52.

26 Gazali, *İhyau Ulumi'd-Din*, Çev. Ahmed Serdaroğlu, Bedir yayınevi, İstanbul, 1975, C. 4 s. 474.

iyisi olduğunu ifade ederek konuyu tekrar canlandıran ise XVII. Yüzyılda Alman filozof Leibniz olmuştur. Öyle ki her iki düşünür için her türlü kötülüğe rağmen ilahi adalet âlemde tecelli etmiştir.²⁷

Görülüyor ki kötülük probleminin ortaya çıkardığı en temel sorun aslında Tanrı tasavvuruyla ilgilidir. Hemen hemen bütün teist sistemler Tanrı'nın mutlak kudret, mutlak iyi ve mutlak irade sahibi olduğu hususunda hemfikirdir. Lakin teist olmayan sistemler tarafından Tanrı'ya nispet edilen bu yetkinlik sıfatlarının, onun eseri olan âlemdeki kötülükleri açıklamada birtakım sorunlar doğurduğu iddia edilmektedir.²⁸ Onlara göre bu yetkinlik sıfatlarına sahip bir varlık, âlemde var olan kötülüğe müsaade etmemelidir. Teizmi savunanlar açısından problemin çözümünde; kimileri kötülüğün reel varlığını görmezden gelirken, kimileri de evrende asıl olanın hayır ve iyilik olduğunu, var olan belli nispetteki kötülüğün ise estetik yapıyı tamamlamak için gerekli görürler. Bazı düşünürler de şeylerin ancak zıtları ile bilinebileceğini, bu nedenle de kötülüğün, iyiliğin zorunlu bir tamamlayıcısı olduğunu, dolayısıyla evrende iyinin var olması için kötünün de bulunması gerektiğini yine epistemolojik olarak âlemde iyiliğin bilinip takdir edilebilmesi için belli miktarda kötülüğün var olması gerektiğini iddia ederler.²⁹

Tüm bu anlatılanlardan da anlaşılmaktadır ki kötülük probleminin ana eksenini nasıl bir Tanrı tasavvuruna sahip olduğu ve o Tanrı'nın yaratmış olduğu âlemle olan ilişkisi oluşturmaktadır. Sorunun kilit noktası da Tanrı-âlem-insan ilişkisine ne şekilde bakılması gerektiğiyle alakalıdır. Eğer bu soruna bu perspektiften bakmazsak çözüm noktasında istenilen ilerlemeyi kaydedemeyiz.

Ateizme Gidiş Yolu Olarak Kötülük Problemi:

Kötülük ve kötülük probleminin doğası hususunda düşünce tarihine baktığımızda bu problemi kendisine sorun edinen birçok düşünür ve filozof olmuştur. Bazıları soruna çözüm getirme noktasında “teodise” ve “savunma” yöntemi geliştirmiş, bazıları da bu sorunun çözülemeyen bir sorun olduğu iddiasıyla dinlerin getirdiği yaklaşımı benimsemeyerek ateist bir tutum sergilemiştir. Kuşkusuz dinler evrenin her şeye gücü yeten, sonsuz iyilik sahibi ve mükemmel bir Tanrı tarafından meydana getirildiğini iddia eder. Bununla birlikte yadsınamaz bir olgu daha vardır: Fenalık ve kötülük de bu dünyadadır. Öyle ki bu kötülük bütün olarak dünyanın içinde, tabiatta ve in-

27 Mehmet Aydın, *Din Felsefesi*, Selçuk Yay., 4. Baskı, İstanbul, 1994. s. 149-150.

28 Şaban Hakkı, “Kötülük Problemi, Yaklaşımlar ve Eleştiriler”, *Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S: 2, 2002, s. 196.

29 Necip Taylan, *İslam Düşüncesinde Din Felsefeleri*, MÜİFY, İstanbul, 1994, s. 97.

sandadır. Tabiatında bulunan canlı varlıklar acıya ve ölüme maruz kalırlar. Onlar, acımasız bir mücadele içinde birbirleriyle savaşırlar ve karşılıklı olarak birbirlerini yerler. İnsan hayatında acı ve ölüm en kalıcı şekilde hissedilir ve insanın dünyasında mücadele ve nifak en yüksek ölçüye varır.³⁰

İşte bu ilişkiyi kurma noktasında sıkıntı çekenlerce, kudretli ve sonsuz iyi bir Tanrı'nın yarattığı evrende kötülük nasıl olur? Binlerce insanın hayatına mal olan bu depremlerin ve diğer afetlerin kaynağı nedir? Tanrı hastalıklara, savaşımlara, doğal afetlere neden izin veriyor? Onları neden önlemiyor? gibi sorular özellikle ateizme giden yolda etkili sorular olarak sorulmaktadır.³¹ Bu anlamda kötülük sorunu basit deneysel ve varoluşsal sorularla başlayıp ardından çok iddialı mantıksal kanıtlarla desteklenmeye çalışılan görüşlere ve formülasyonlara dönüşebilmektedir.

Diğer taraftan kötülük problemi tek tanrılı dinler açısından daha çok Tanrı'nın sıfatlarıyla açıklanmaya ve çözülmeye çalışılır. Çünkü bu dinlerde Tanrı iyilik sahibidir: Yarattığı bütün canlıları sever ve merhamet eder. O, sonsuz bilgi sahibidir, istediği her şeyi en ince ayrıntısına kadar planlayabilir. Öyle ki Tanrı, sonsuz kudret sahibidir. Eğer isterse her şeyi yapabilir. İşte Tanrı'nın bu iyilik yönü ile âlemde var olan kötülüğün ne şekilde ulaştırılacağı sorunu karşısında teizm tarafından Tanrı'nın kötülüğe imkân vermesinde haklı gerekçelerinin olduğu iddiasıyla "teodiseler" ortaya konmuştur. Çünkü bu dinlerde Tanrı'nın iradesinin, kötülük dâhil her şeyi içine aldığına inanılmaktadır.

Kötülük probleminin yukarıda mükemmel sıfatlarına değindiğimiz Tanrı düşüncesi ile bir arada olamayacağını bunun bir çelişki olduğunu söyleyen düşünürler de vardır. Mesela, Avustralyalı filozof *John Leslie Mackie* (1917-1981) bunlardan biridir. O, ilim, irade ve sonsuz kudret sahibi bir varlıkla kötülüğün bir arada olamayacağını iddia ederek bu sorunun sadece "mutlak iyi ve kudretli bir Tanrı'nın varlığına inananın" problemi olduğuna dikkat çeker.³² Mackie'nin bir ateist olarak aslında burada yapmaya çalıştığı şey, Tanrı'nın varlığını bizzat çürütmek değil; bilakis belli başlı mükemmel sıfatlara sahip bir Tanrı anlayışı ile kötülüklerin varlığı arasındaki çelişkilere dikkat çekmektir. Yani o, konunun teizmin bir problemi olduğuna işaret eder. Ancak Mackie de kötülüklerden tamamen arınmış bir dünyanın olmadığını farkındadır. Zira o, âlemde kötülüğün olmadığı iddiasında de-

30 Mehmet S. Aydın, *Kant'ta ve Çağdaş İngiliz Felsefesinde Tanrı Ahlak İlişkisi*, TDV. Yay. Ankara. 1991. s. 175.

31 Yaran, *Kötülük ve Teodise*, s. 31.

32 J. L. Mackie, "Evil and Omnipotence", *God and Evil: Reading on the Theological Problem of Evil*, Ed. N. Pike, Prentice, Hall, 1964, s. 46.

ğildir. Onun itiraz ettiği asıl husus, teizmin âlemde kötülüğün varlığını çok fazla önemsememesi ve mükemmel bir Tanrı anlayışından hareketle kötülüğü dini açıdan temellendirme düşüncesidir.³³ İşte bu anlayış ateistler tarafından kesinlikle kabul edilecek bir durum değildir.

Öte yandan bu meseleyi Epikür'den esinlenerek önerme formuna sokan Hume'da kötülük probleminden hareketle ateizme gitmeyi düşünmüyordu. Aslında onun bize anlatmak istediği husus, "teizmin düzen delilini âlemde var olan kötülük sorunu varken savunamazsınız" düşüncesidir. Zira ona göre Tanrı'nın sonsuz iyi, bilgili ve kudretli olması ile kötülük bir araya gelemmez. Hume ve Mackie'nin eleştirilerini dikkate alarak bu sorunu bir adım daha ileriye götürüp anlatılanlardan ateizme gidilebileceğini söyleyen çağdaş düşünürler de vardır. Mesela, çağdaş İngiliz düşünür Poidevin (1962-?), ateizm için en güçlü delilin kötülük sorunu olduğundan bahseder. Ona göre dünya tarihi ya depremler, volkanik patlamalar, hastalık ve açlık gibi doğal felaketlerle ya da savaşlar, ekolojik felaketler ve dinsel zulüm gibi insan eylemlerinin sonucunda meydana gelen akla hayale sığmaz en korkunç acılarla doludur. Dolayısıyla bunlar teizmin açıklaması gereken ciddi sorunlardır. Zira ona göre her şeyi bilen, her şeye gücü yeten ve kusursuz iyi olan ilahi bir varlığın bunlara müsaade etmemesi gerekir. Poidevin, insanları kötülük sonucunda acılarına çare olamayan bir Tanrı'nın aciz olacağından hareketle böyle bir Tanrı'nın olmaması gerektiğine ya da varsa bile ilim, irade ve kudret sıfatları açısından sonsuz olmadığını ileri sürer.³⁴

Yukarıdaki ifadelerden de anlaşılmalıdır ki ateist düşünürlerin teizme karşı kanıt olarak en sık başvurdukları ve adeta can simidi olarak gördükleri konu, kötülük problemidir. Belki de teizme, ateizm tarafından en ciddi eleştiri ve bazen de teizmin cevap vermekte zorlandığı meselelerin başında kötülük problemi gelir, desek yeridir.

Mantıksal Kötülük Problemi:

Günümüzde kötülük problemi genelde iki şekilde ele alınmaktadır. Mantıksal kötülük problemi ve delilci kötülük problemi. Evrendeki kötülük olgusundan hareketle teizme yönelik özellikle Tanrı ve kötülükle ilgili bazı teistik inançlar ve kabuller arasında mantıksal bir tutarsızlığın ya da çelişkinin olduğunu iddia eden düşünürler vardır. Mesela, Fransız Ansiklopedistleri, L. S. Mill, F. H. Bradley ve başka birçok filozof teistlerin yaptığı gibi bir yanda Tanrı'nın tamamen iyi, kudretli, her şeye gücü yeten ve her şeyi bilen olma-

33 Aydın Topaloğlu, *Teizm ya da Ateizm*, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2001, s. 206.

34 Robin Le Poidevin, *Ateizm, İnanma İnanmama Üzerine bir Tartışma*. Çev. Abdullah Yılmaz, Ayrın Yayınları, İstanbul, 2003. s. 138-139.

sı ile diğer taraftan kötülüğün var olduğunu öne sürmeyi bir çelişki olarak görürler.³⁵

Ayrıca bu iddiayı savunan ve ciddi olarak eleştiren düşünürler de vardır. Mesela; J. L. Mackie ve H. J. McClosky bunlardan bazılarıdır. Mackie'ye göre teistik inançlar rasyonel destekten yoksun olmasının yanında aynı zamanda hem irrasyonel olmaları hem de temel teolojik öğretilerin bazı kısımlarının birbirleriyle tutarsız ve çelişkili olmaları nedeniyle savunulamazlar. Öyle ki o, bu düşüncesini şu şekilde açıklar:

- Tanrı'nın mutlak kudreti vardır.
- Tanrı, bütünüyle iyidir.
- Kötülük vardır.

Mackie'ye göre bu üç önermeden herhangi ikisinin doğruluğu kabul edilirse üçüncüsü yanlış olacağından bu üç önerme arasında bir çelişki söz konusudur.³⁶ Ona göre bu üç önerme teolojik pozisyonun asli parçasıdır ve teologlar kendilerini bu üçüne bağlı kalmak mecburiyetinde hissedeceklerdir. Mackie için bu üçüne tutarlı olarak bağlı kalınamaz. Kısacası ona göre Tanrı'nın her şeye gücü yeten ve mutlak iyi olması ile kötülüğün varlığı çelişmektedir. Bu bağlamda rasyonel bir kişiye düşen görev, tutarsız ve çelişik önermelerin her ikisini de aynı anda kabul etmemektir. Zira bu kişi ya inancının tutarsız, çelişkili ve irrasyonel olduğunu kabul etmeli ya da mantıksal bir hata işlemek istemiyorsa bu önermelerin birinden vazgeçmelidir. Mackie'ye göre kötülüğün varlığı deneysel ve mantıksal olarak aşikâr olduğu için teiste düşen vazife, mutlak iyi ve kudretli sıfatlara sahip olduğuna inandığı Tanrısını reddetmek olacaktır.³⁷ Ona göre bu tür sıfatlara sahip bir Tanrı anlayışı ile kötülükler bir araya gelemez.

Şimdi burada Mackie'nin tezinin doğru ve geçerli olup olmadığını kabul etmemiz için öncelikle "çelişme ya da çelişik önermenin" ne olduğunu irdelemeliyiz. Çelişme dediğimiz şey, bir önerme ile bu önermenin deşillemesinden oluşan kümeyi oluşturur.³⁸ Çelişik önerme ise konu ve yüklemi aynı olan iki önermenin hem nitelik hem de nicelik bakımından birbirinden farklı olması demektir. Öyle ki bu önermelerin ikisi birden doğ-

35 Yaran, *Kötülük ve Theodise*, s. 37.

36 J. L. Mackie, *Evil and Omnipotence*

37 Mackie, *Evil and Omnipotence*, s. 46.

38 Yaran, *Kötülük ve Teodise*, s. 39.

ru veya ikisi birden yanlış olmaz.³⁹ Bir diğer deyişle önermelerden biri doğru ise onun karşının zorunlu olarak yanlış olması gerekir.⁴⁰

Mesela; *Hiçbir insan ölümlü değildir.*

Bütün insanlar ölümlüdür.

Bu iki önerme arasında nitelik açısından çelişme olduğu ortadadır. Ancak Tanrı ve kötülükle ilgili önermelerde bu türden bir çelişki söz konusu değildir. Çünkü Tanrı'nın kudretli ve mutlak iyi olması ile kötülüğün varlığı biri diğerinin değilmesinden oluşmamaktadır. Bu bağlamda Tanrı ile kötülük arasında doğrudan doğruya bir çelişkiden bahsedilemez. Zira hem nitelik hem de nicelik açısından birbirinden farklı iki alandan bahsediyoruz.

Kuşkusuz Mackie de bu durumun farkındadır ve o bu çelişkinin doğrudan ortaya çıkmadığını ancak çelişkinin ortaya konulabilmesi için "iyi", "kötü" ve "her şeye gücü yeten" kavramlarıyla ilgili bazı öncüllere ihtiyaç olduğundan bahseder. Onun deyimiyle "yarı-mantıksal kurallara" ihtiyaç vardır.⁴¹ Mackie'nin bu düşüncesini temellendirmede kendisine yardımcı olacak ilave üç önerme ise şunlardır:

-İyilik, kötülüğün zıttıdır.

-Mutlak iyi olan bir varlık, kötülüğe müsaade etmez.

-Mutlak iyinin, kötülüğü kaldırması için sonsuz kudret sahibi olması gerekir.

Mackie'ye göre bu ilave önermelerden çıkan sonuç; Her şeye gücü yeten, tamamen iyi bir varlığın kötülüğü ortadan kaldırması gerektiğidir. Dolayısı ile Mackie için her şeye gücü yeten, tamamen iyi bir varlık ile kötülüğün var olduğu önermesi çelişiktir.⁴²

Teizmin rasyonel olmadığı, öncüllerinin tutarsız olup çelişki arz ettiğini ileri süren bu düşünüre karşı iki tür çözüm yöntemi geliştirilmiştir:

Teistik Savunma, (Amerikalı filozof Alvin Plantinga (1932-) tarafından ileri sürülmüştür.)

Teodiseler.

39 İbrahim Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, Elis Yayınları, Ankara, 2004, s. 129-128.

40 Necati Öner, *Klasik Mantık*, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1986, s. 92.

41 Michael Peterson-William Hasker-Bruce Reichenbach-David Basinger, *Akil ve İnanç 'Din Felsefesine Giriş'*, Çev. Rahim Acar, Küre Yayınları, 5. Basım, İstanbul, 2015, s. 283.

42 Michael Peterson-William Hasker-Bruce Reichenbach-David Basinger, *Din Felsefesi Seçme Metinler*, Çev. Rahim Acar-Nebi Mehdiyev- Hümevra Özturan-Osman Baş, İstanbul, 2013, s. 388.

Plantinga, “özgür irade savunusunun”, “teodiselerden” farklı olduğuna dikkat çeker. Ona göre “savunmadan” maksat, Tanrı’nın kötülüğe neden müsaade ettiğinin sebebini araştırmak değil, bilakis Tanrı’nın buna müsaade etmesindeki sebeplerin ne olabileceğini ortaya koymaktır.⁴³ Bu bağlamda savunmada daha çok kötülük probleminde hareketle teizmin tutarsızlığını ve çelişik olduğunu iddia edenlere karşı, onların bu iddialarında başarılı olamadıklarını ortaya koymak söz konusudur. Bu yöntem daha çok ateistik saldırılar karşısında negatif bir etkinliktir. Meşruiyetini de karşısındaki sorundan ve saldırıdan alır. Öyle ki bu yöntem karşı tarafın başarısızlığını ortaya koyduğu ölçüde başarılıdır. “Teodise” ise her şeye gücü yeten Tanrı’nın sınırsız iyilik ve adaleti ile evrendeki kötülüğün varlığını uzlaştırma çabasıdır.⁴⁴ Yani teodise’den biz genellikle Tanrı’nın kötülüğe niçin müsaade ettiğinin doğru ve makul bir açıklamasını bekleriz. Bu anlamda teodise savunmaya göre negatif değil, pozitif bir etkinliktir. Onun varlığı ateistik saldırılarla alakalı değildir. Plantinga’nın özgür irade savunusu ile daha çok ortaya koymak istediği husus şudur:

“Önemli ölçüde özgür olan ve (kötü eylemlerden daha çok iyilerini özgürce icra eden) yaratıklar bulduran bir dünya, başka her şey eşit olduğunda, hiçbir özgür varlık buldurmeyen bir dünyadan daha değerlidir. Şimdi Tanrı özgür yaratıklar yaratabilir, fakat onların sadece doğru olanı yapmalarına neden olamaz ve karar veremez. Zira eğer öyle yaparsa, o zaman her şeye rağmen onlar önemli ölçüde özgür değillerdir; doğru olanı özgürce yapmazlar. O halde ahlaki iyilik yapabilen yaratıklar yaratmak için O, ahlaki kötülükler yapabilen yaratıklar yaratmalıdır ve bu yaratıklara hem kötülük yapma özgürlüğü verirken hem de aynı zamanda onların böyle yapmasına engel olamaz. Yeterince üzücü bir biçimde, sonuçta ortaya çıktığı üzere, Tanrı’nın yarattığı özgür yaratıklardan bazıları özgürlüklerini kullanırken yanlış yola sapmışlardır; ahlaki kötülüğün kaynağı budur. Ne var ki özgür yaratıkların bazen yanlış yola sapması olgusu, ne Tanrı’nın her şeye gücünün yetmesine ne de O’nun iyiliğine karşı sayılır. Zira O, ahlaki kötülüğün meydana gelişini ancak ahlaki iyiliğin imkânını da ortadan kaldırarak engelleyebilirdi.”⁴⁵

Kuşkusuz Plantinga’nın bu düşüncesine bazı itirazlar özellikle ateist kesim tarafından yapılmıştır. Mesela, Mackie, Plantinga’nın özgür irade savunusunda belirtmiş olduğu gerekçesine itiraz eder. Ona göre Tanrı, yanlış olanı

43 Plantinga, *God, Freedom and Evil*, Reprint of the ed. Published by Harper & Row, 2. Basım, Newyork, 2002, s. 30. Bkz. Michael Peterson, *Din Felsefesi Seçme Metinler*, s. 409.

44 Yaran, *Kötülük ve Teodise*, s. 42.

45 Plantinga, *God, Freedom and Evil*, s. 30.

yapmakta özgür olan, bununla beraber yanlış fiilleri yapmaktan alıkoyduğu failer de yaratabilirdi. Öyle ki bunlar sadece doğru olan fiilleri icra edebilirdi. Yani Tanrı'nın her zaman doğruyu yapan özgürce seçimde bulunabilecek varlıklar yaratma imkânı vardı. Bu da O'nun mutlak iyi ve kadir-i mutlak olması ile çelişkili bir durum arz eder.⁴⁶ Mackie'nin bu düşüncesine katılmak pek mümkün görünmüyor. Çünkü ne yapacağı önceden belirlenmiş bir bireyin özgürlüğünden bahsedilemez. Eğer bir kişinin yapacağı tüm fiiller belirlenmişse biz ona özgür diyemeyiz. Bir kimse özgürüm diyorsa onun belli bir fiili yapma veya yapmama konusunda özgür iradesi olması gerekir. Aksi takdirde masum robotlar yaratıp fiilleri de belirlenmiş varlıklar meydana getirmek ve bu varlığın da özgür olacağını iddia etmek mantıklı ve tutarlı bir açıklama olmasa gerek. Zira kişinin bir fiili yapma ya da yapmaması onun kendi seçimi ve tercihi ile o fiile yönelik irade ve kudret göstermesiyle alakalı bir durumdur. Bu nedenle Plantinga haklı olarak özgür varlıkların olduğu bir yerde ahlaki iyiliğin yanında ahlaki kötülüğün de olması gerektiğini savunur. Bu bağlamda o, Tanrı'nın kötülüğü yaratmasının önemli bir sebebinin olduğunu düşünür.⁴⁷

Ancak Plantinga'nın kötülük sorununa yaklaşımını yeterli bulmayan sadece Mackie değil, E. H. Madden gibi düşünürler de vardır. Madden'e göre özgür irade açılımı ahlaki kötülüğü açıklamada bir çözüm yolu gibi görünse de bu yaklaşım doğal kötülük hususunda yeterince bir çözüm önerisi sunmamaktadır. Zira özgür irade savunusunun meşhur Lizbon depremi, Peru'daki yer kaymaları, Çin ve Afrika'daki açlıklar ile daha nice salgın ve ölümcül hastalıklar karşısında söyleyeceği bir şey yoktur. Tanrı insana özgür irade verirken doğal kötülöklere müsaade etmez; insanları da nezih şekilde davranacak bir biçimde yaratıp, müdahalede de bulunabilirdi.⁴⁸

Plantinga, Madden ve Mackie arasında geçen bu tartışmaya şu açıdan da bakmak mümkündür. Şöyle ki; Tanrı kendisine sürekli ibadet ve itaat eden melekler yaratmıştır. Bu varlıklar insanlardan farklı olarak tamamen iyiliğe programlanmış ve kötülük denilen şeyleri yapma konusunda bizim gibi özgür iradeleri yoktur. Bir anlamda kurulu hazır bir program gibi düşünebiliriz melekleri. Tanrı'nın meleklerden farklı olarak özgür iradeli bir varlık yaratması çok farklı bir durumdur. Zira O'nun insanın yaratılmasına ihtiyacı yoktu. Ancak Tanrı yeryüzünde kendisini ve eserlerini en iyi anlayacak, algılayacak, idrak edecek, akıl ve özgür iradesiyle iyi-kötü tercihinde bulunabi-

46 Michael Peterson, *Din Felsefesi Seçme Metinler*, s. 411.

47 Plantinga, *God, Freedom and Evil*, s. 31.

48 Edward H. Madden, "Farklı Açılardan Kötülük Problemi" çev. Sami Şekeroğlu, *Harran Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 21, 2009, s. 158-159.

lecek bir varlık olarak insanı yaratmıştır. Bu da O'nun insanı belli bir amaç ve gaye için yarattığının göstergesidir, diyebiliriz.

Delilci Kötülük Problemi

Âlemde kötülüğün olduğu gerekçesi ile Tanrı'nın ya da belli sıfatlara haiz Tanrı'nın olamayacağını iddia eden kötülük eleştirisi tek tip bir eleştiri değildir. Bunun yanında bir kısım eleştirmenler de kötülüğün olmasının Tanrı inancını mantıksız kılmaya bile var olan kötülüğün miktarının özellikle gereksiz kötülüğün çok fazla olmasını teizme eleştiri olarak yöneltilirler. Burada teizme yapılan itiraz onun tutarsız olduğuna değil, fakat makul olmadığına yönelik bir itirazdır.⁴⁹ Bir anlamda delilci kötülük problemi özü itibarıyla teizme hem Tanrı düşüncesini benimseyip hem de âlemde çok fazla kötülüğün olmasının sorun olmadığını iddia etmelerini doğru bulmaz. Bu bağlamda çok sayıda teist olmayan filozof bu görüşü benimser. Mesela, bunların en önde gelenleri Edward Madden (1925-2006), Peter Hare (1935-2008), William Rowe (1931-?) 'dur.

Kötülük problemine delilci versiyonla bakan düşünceye göre;

Tanrı, her yönüyle iyi, her şeyi bilen ve her şeye gücü yeten ise mantıken mümkün olan dünyaların en iyisini yaratır.

İçinde yaşadığımız bu dünya, mantıken mümkün olan dünyaların en iyisi gibi gözüküyor.

O halde bu durumdaki bir dünyayı her yönüyle iyi, her şeyi bilen, her şeye gücü yeten bir Tanrı'nın yaratmış olması muhtemel değildir.⁵⁰

Mantıken geçerli gibi görünen bu kanıt aslında öyle midir? Zira bu üç özelliğe sahip (her şeye gücü yetme, bilme ve mümkün dünyaların en iyisini yaratma) bir varlığın daha iyi bir dünyayı yaratması gerektiği sonucuna nereden ulaşıyoruz? Delilci kötülüğü savunanların bu iddiası tartışmaya açıktır. Çünkü 'mümkün dünyaların en iyisi' diye bir şey olabilir mi? Zira her şeyi bilen, kadir-i mutlak ve mutlak iyi olan bir varlığın nasıl bir âlem yaratacağı konusunda bizim karar vermemiz ne derece doğrudur? Tanrı'nın bazı sıfatından hareketle fiillerinin de o sıfatlarına yönelik olması gerektiği hakkında hüküm vermek biz sınırlı varlıklar için doğru bir çıkarım olabilir mi? Kuşkusuz Tanrı hakkındaki bilgilerimiz sınırlıdır. Bizim doğrudan bilgi alanımızda olmayan ve bilgi sınırlarımızı aşan bir varlık hakkında kesin hükümlere varmak ya da başka türlü olması gereken bir âlem tasarısı iddiasını

⁴⁹ Yaran, *Kötülük ve Teodise*, s. 56.

⁵⁰ Yaran, *Kötülük ve Teodise*, s. 59.

sunmak acaba ne derece doğru bir yaklaşımdır? Şüphesiz ki teizm açısından Tanrı'nın amacı, maksadı ve hedefi bellidir. Teizme göre bu alem insanla bir anlam ifade eder ve insanın da burada bulunuşunun temel sebebi yaptıklarından öldükten sonra imtihan edileceğidir. Yani bu alemde imtihan diye bir şey söz konusu olmasaydı teizmin, bu iddialar karşısında cevabı yetersiz olurdu.

Öte yandan delilci kötülüğün güçlü savunucularından W. Rowe'a göre dünyamızdaki kötülüğün çeşitliliği ve bolluğu belki Tanrı'nın varlığı ile tutarsızlık arz etmese de yine de teistik Tanrı'nın var olmadığı inancı için rasyonel destek sağlayan bir yaklaşımdır. Bu anlayışta kötülüğün varlığından daha çok onun çeşitli ve fazlalığı, sorunun kaynağı ve kanıtın gücünü yansıtmaktadır.⁵¹ Zira Rowe için âlemde anlamsız kötülükler bulunmaktadır. Mesela o, fiziki kötülük bağlamında ormanda yaşayan bir geyik yavrusunun yağmurlu bir günde yıldırım düşmesi sonucu yanarak acı ve ıstırap içinde hayatını kaybetmesini örnek gösterir. Ahlaki kötülük için de Rowe, bir yılbaşı gecesinde içkili erkek arkadaşı tarafından 5 yaşındaki kızının önce tecavüz edilip daha sonra ciddi bir şekilde dövülerek öldürüldüğünü anlatan annenin durumuna delil olarak gösterir. Rowe'a göre meydana gelen bu her iki olay da anlamsız ve gereksiz kötülükler içermektedir. Çünkü o, Tanrı varsa amaçsız hiçbir kötülüğün olamayacağını düşünür ve buradan yola çıkarak da "Muhtemelen Tanrı yoktur" sonucuna ulaşır.⁵²

Bu bağlamda delilci kötülük için dünyada ortaya çıkan birçok kötülük örneğinin bizim açımızdan bilinen hiçbir anlamı yoktur. Hâlbuki teizme göre Tanrı'nın varlığı ile kötülüğün varlığının anlamlı bir ilişkisi söz konusudur. Rowe gibi düşünenler için yavru geyiğin beş gün boyunca acı çekerek ölmesi ya da beş yaşındaki masum kıza tecavüz edilerek öldürülmesine kadir-i mutlak, her şeyi bilen ve mutlak iyi bir Tanrı'nın müsaade etmemesi gerekirdi. Gelecekte ya da cennette daha iyi bir iyiliğe kavuşmak için Tanrı'nın insanları imtihan etmesi gibi bir fikri bu düşüncüyü savunanlar kesinlikle reddederler. Bu delili savunanların ana temalarını öncül ve sonucu itibarıyla şöyle ortaya koyabiliriz:

51 Yaran, *Kötülük ve Teodise*, s. 64.

52 İsmail Şimşek, "William L. Rowe ve Kötülüğün Anlamsızlığı", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C: 11, S: 55, 2018, s. 31. Krş. Rowe'un düşüncelerine benzer düşünen filozoflardan biri de Albert Camus'dur. Ona göre var olduğu iddia edilen Tanrı; iyi, kudretli ve adaletli ise kötülükler için izin vermemelidir. Fakat dünyadaki kötülüğün reel varlığı inkâr edilemeyeceğine göre Tanrı'ya yüklenen sıfatlar, hatta Tanrı'nın varlığı anlamını yitirir. Ayrıca Camus, dinlerin kötülükleri öldükten sonraki hayatta verilecek ceza ya da mükâfat için Tanrı'nın yarattığını iddia etmelerini de eleştirir. Bu durumu Camus, gerçeklerden kaçmak ve sıvışmak olarak değerlendirir. Mustafa Çakmak, "Albert Camus' nün Felsefesinde Hayatın Anlamı ve Varoluşsal Kötülük Problemi", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2013/2, S: 38, s. 104.

Dünyada çok fazla görünüşte gereksiz kötülük vardır.

Bu çok miktarda gereksiz kötülük aslında görünüşte değil, gerçekte bir kötülüktür.

Gerçekte var olan bu kadar çok gereksiz kötülüğün teizmle uyumlu makul bir açıklaması yapılamaz. O halde teizm reddedilmelidir.

Burada bu öncüllerden en sıkıntılısı 2. öncüldür. Gerçekten de âlemde çok miktarda gerçek anlamda kötülük var mıdır? Mehmet Aydın'ın ifadesiyle “gereğinden fazla ya da gereksiz kötülük” ifadesi biraz üstü kapalı bir açıklamadır. Zira bizim evren hakkındaki bilgimiz oldukça sınırlı ve yetersizdir.⁵³ Kuşkusuz Aydın'ın bu açıklamaları bize göre de yerindedir. Çünkü topyekûn evrende kötülüğün çok fazla olduğunu iddia etmek ve bunu savunmak için elimizde onu ölçebilecek bugün için ne bir aygıt ne de bir aramız bulunmaktadır. O nedenle kendi kişisel gözlemlerimiz ve hislerimizden hareketle evrende kötülüğün daha çok olduğunu iddia etmek objektif bir yaklaşım olmasa gerek.

Buradan da anlaşılıyor ki, alemde var olan kötülüklerden hareketle Tanrı'nın da mükemmellik sıfatlarına haiz olamayacağı iddiası çek sağlam temellere dayanmıyor. Zira bizimki gibi maddi bir dünya ancak ve ancak çok sayıda acı ve ıstırapla birlikte var olabiliyorsa Tanrı böyle bir dünyayı yaratmayabilirdi diye düşünülebilir. O zaman da Tanrı'nın bizimkine benzer bir dünyayı yaratırken kesinlikle kötü niyetli olduğu ispatlanabilir mi? Mesela, bize iyilik yapan bir kimseye yaptığı şeyler kötü bir durumla sonuçlanırsa kötü mü diyeceğiz?⁵⁴

Daha önce de ifade ettiğimiz üzere Tanrı-âlem ve insan arasındaki ilişkinin tam olarak kavranamaması ve idrak edilememesi neticesinde bu tip çıkarımlarda bulunuyoruz. Hatta bazı düşünürler kendine göre bir Tanrı tasavvuru yapma ve yorumlama sürecine girerek tabiatta var olan bazı şeyleri yaratıcının yokluğuna delil saymaktan uzak durmuyor. Hâlbuki “Allah vardır” önermesi ile “kötülük vardır” önermesini çelişkili görme durumu insana ait bir kabulden kaynaklanmaktadır. İnsan adil, kadir ve âlim bir yaratıcının kötülükleri engelleyeceğini ya da engellemesi gerektiğini nereden bilebilir? Bu sıfatlara sahip olan bir ilahın ne yapacağından veya ne yapması gerektiğinden nasıl emin olabilir? Kudret sahibi bir yaratıcının engelleye-

53 Aydın, *Din Felsefesi*, s. 109.

54 Brian Davies, *Din Felsefesine Giriş*, Çev. Fatih Taştan, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2011, s. 53. Bkz. Sedat Baran, “Molla Sadra’ da Algısal Kötülük Bağlamında Şerr Problemi”, *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, C: 11, Sayı: 1, 2019, s. 27. Tuncay İmamoğlu, “Seneca Felsefesinde Kötülük Problemi” *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* II, S: 1, 2002, s. 56.

meyeceği hiçbir kötülüğün olmadığı ile ilgili kabulümüzün doğruluğunu nereden bileceğiz? Buradaki itiraz iyi bir ilahın kötülükleri engellemesi gerektiği genel kabulüne karşı yapılmış ciddi bir itirazdır. Esas kabul edilen ve doğruluğuna kesin gözüyle bakıldığı için öncül önermelerden biri olarak ileri sürülen “Tanrı varsa mutlaka kötülükleri engellemelidir.” şeklindeki iddianın aslında sadece bir varsayımdan ibaret olduğunun anlaşılması gerekir.⁵⁵

Öyle ki Tanrı'nın niyetinin ve ne yapması gerektiğine yönelik yapılan tartışmalara I. Kant'ta farklı bir perspektiften bakar. Zira ona göre doğal yasalara göre işleyen dünya ile onu aşan irade/ahlak yasası arasındaki ilişkiyi saf akılla tam olarak bilme imkânından mahrumuzdur.⁵⁶ Kant açısından insan akli bu sorunu çözebilecek kabiliyette değildir. Zira insan, aşkın olan ve aklını aşan “akıl üstü” hikmete teslim olmalı ve bu gibi hususları kavramaya güç yetiremeyeceğini bilmelidir. Bu da Kazım Arıcan'a göre, insanoglunun sınırlı düşünme melekesi ve akli ile ilahi hikmeti bilme noktasındaki yetersizliğini, ilahi hikmeti temellendirmede yeterli olmadığının farkına varmasıyla anlaşılabilir.⁵⁷

Diğer taraftan mutlak güçlü olan bir Tanrı'nın evrendeki kötülüğü yok etmek zorunda olduğunu söyleyenlerin şu sorulara da cevap vermesi gerekir: Mutlak güçlü olan bir varlık, her şeyi yapabilen veya her şeyi yapması gereken varlık anlamına gelir mi? İyiyi seven bir varlık kötülüğün olmasına izin vermişse bu gerçekten bir çelişki midir? Yoksa kötülüğe izin vermesinin makul bir sebebi olabilir mi?⁵⁸

Kötülük Problemine Yönelik Çözüm Üretmede Teizmin Başarısı

Kötülük kavramı ve kötülük sorununa yönelik yukarıda da bahsettiğimiz üzere çok farklı tartışmalar olmuştur. Bu tartışmalar özellikle sorunun çözümlüne yönelik olarak fikir üretme ihtiyacı hisseden teizm açısından önemlidir. Zira âlemde kötülüğün olmasından hareketle Tanrı'nın ya da mükemmel sıfatlara sahip bir Tanrı'nın olamayacağı iddiasını savunanlar devamlı

55 Emine Ögük, “İslam Düşüncesinde Şer/Kötülük Probleminin İzahına Katkı Sağlayan Etkili Öğreti: Hikmet”, C:III, Sayı: 1, s:21-22. *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* Bkz. Hulusi Arslan, “Doğal Felaket ve İstiraplar Konusunda Kelamcıların Görüşleri”, *Marife Dergisi*, S: 2, 2003, s. 24-26. Yaşar Türkben, “Kötülük Problemi: Gazali-Swinburne Mukayesesi”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2009, S:21, s. 96. Taşkın Ketenci-Metin Topuz, “Augustinus, Leibniz ve Kant: Kötülük Üzerine Bir Rapsodi”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, 2017, S: 18, s. 298.

56 İbrahim Bor, “Kötülük Sorunu ve Kantçı “Negatif Teodise”, *Dicle Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C: IX, S: 1, 2007, s. 161.

57 M. Kazım Arıcan, “Kant'ın Kötülük Anlayışı ve Teodise Eleştirisi”, *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, X/2, 2006, s. 226.

58 Mustafa Çevik, “David Hume'da Kötülük Sorunu”, *Dinî Araştırmalar Dergisi*, C: 6, S: 16, s. 27.

olarak bu sorunu tezimin aleyhinde kullanmışlardır. Aslında bu sorun hangi inanca ya da düşünceye mensup olursa olsun tüm insanlığın sorunudur. Nitekim ateizmin meseleye yaklaşımı ile yani Tanrının varlığını inkâr ederek sorunun çözülmediği aşıkardır. İnsanlar acı çekerken ya da doğal afetlerden etkilenirken düşüncelerinden dolayı kötülüğe maruz kalıp kalmama gibi bir durum söz konusu olmuyor. Bize acı veren hadiselerden hepimiz inanç veya düşüncelerimiz ne olursa olsun etkileniyoruz.

Burada asıl dikkat çekmek istediğimiz husus, Tanrının varlığı ile kötülüklerin bir arada olmasının sıkıntı yaratıp yaratmayacağı ve birbirleriyle uyuşup uyuşmayacağını ortaya koymaktan ibarettir. Bu bağlamda Tanrı'ya inananlar, kötülük probleminde çözüm olarak Tanrının kötülüğe müsaade etmesinde ilahi adaletin haklılığını ortaya koymak için bazı "teodiseler" ya da "savunmalar" geliştirmişlerdir. Onların öne sürdüğü yaklaşımlardan biri kötülüğün gerçekliğini reddetmek ve onun bir illüzyon olduğunu söylemektir. Bu düşünce çoğunlukla Hristiyan düşünürlerce özellikle Augustine tarafından ileri sürülmüştür. Ona göre evreni her şeyiyle mükemmel olan Tanrı yoktan yaratmış olup evrende asıl olan iyiliktir.⁵⁹ Augustine'ci teodise aslında çözüm üretmiyor. Zira kötülüğün bir illüzyon olmadığı aşıkardır. İnsanların çektikleri acı ve ıstıraplar ortadadır. Öyle ki bu yaklaşım tarzı ile tezimin haklılığını savunmak güç görünüyor.

Diğer taraftan Augustine, "düşüş" teorisi ile kötülüğün Tanrı tarafından Âdem ve Havva'nın işlemiş olduğu suçun karşılığında bir ceza olduğunu savunmuştur. Bu görüşe göre Âdem ve Havva yasak ağaçtan o meyveyi yemeselerdi biz burada olmayacaktık. Bu düşüş nedeniyle hastalıklar, depresyonlar, fırtınalar vb. doğal kötülükler bu günahın cezası olarak Tanrı tarafından insanlara verilmiştir. Augustine'in bu bakış açısı tutarlı değildir. Çünkü bugünkü bilimsel verilere göre âlemin yaşı yaklaşık 13,7 milyar yıldır. İnsan ise 100-150 bin yıl önce tarih sahnesine çıkmıştır. Augustine'in dile getirdiği doğa olayları ve felaketler insanoğlu ortaya çıkmadan milyarlarca yıl önce de vardı. Âlem insanla birlikte var olmadı.

Kuşkusuz iyiliğin olduğu bir yerde kötülüğün de olması gerektiği ve eğer kötülük olmasa iyiliğin bilinmeyeceği görüşü de kötülük probleminde hareketle teizme yöneltilen itirazlar bağlamında savunulmuştur. Bu anlamda kötülüğün varlığı teist açısından merak ve anlama sorunu iken; ateist açısından meydan okuma ve itiraz sorunu olmaktadır. Hâlbuki doğada her şey zıttı ile kaimdir: hayat-ölüm, ruh-beden, gece-gündüz, sıcak-soğuk vb. bir şey ancak karşıtı ile bilinir ve anlam kazanır. Ayrıca bu diyalektikten hareketle

⁵⁹ Yaran, *Kötülük ve Teodise*, s. 91.

âlemin yapısının böyle olmasının Tanrı'nın kötü olacağına delalet eder gibi bir düşünceyi benimsemek doğru değildir. Ayrıca Tanrı'nın yaratmış olduğu her şeyin belli bir amaç-amaç ilişkisi içinde olduğu muhakkaktır. Bu nedenle yaratılmış olan hiçbir şey boşa yaratılmamıştır.⁶⁰ Bu bağlamda Tanrı'nın yarattıklarına amaç-araç ilişkisi açısından bakmak demek, O'nun eksikliğini ya da güçsüzlüğünü değil, bilakis kendi amacının tutarlılığını gösterir.

Kötülük probleminde özellikle ahlaki kötülük sorununa yönelik çözüm olarak özgür irade savunması ile bir yaklaşım sergileyerek teizmin haklılığını ortaya koyan düşünce bize göre ateizm karşısında ortaya konmuş başarılı bir savunmadır. Alvin Plantinga tarafından geliştirilen bu teoriye göre Tanrı, özgür iradeli bir varlık yaratarak ve onu sorumlu tutarak aslında risk almıştır. Yani kendi iradesini sınırlamıştır. Plantinga'ya göre içinde özgür varlıkların olduğu bir dünya, özgür varlıkların olmadığı (robotlardan) dünyadan daha iyidir.⁶¹ Burada özgürlük iyi bir şey midir? Tanrı insanlara neden özgürlük verdi? sorusu haklı olarak sorulabilir. Ancak bu sorunun cevabını derinlemesine düşündüğümüzde bireysel olarak kararlarımızı ve tercihlerimizi kendimizin yaptığı ve her anlamda fiillerimizin sorumluluğunu üstlendiğimiz bir varlık olmak cansız varlıklardan, hayvanlardan ya da bizim gibi iradeleri olmayan metafizik aleme ait varlıklardan daha iyidir kanaatindeyiz.

Bu düşünceyi destekleyici bağlamda İngiliz filozof F.R. Tennant'ın (1866-1957) görüşlerine de kısaca yer vermekte fayda vardır. Zira ona göre teizmin Tanrısı her bir ruha kendi özel doğasını, bireyselliğini, belli orijinal cevapları belirlemeyi, kapasite ve yetersizlikleri düzenleme imkanını verir. Tanrı'nın bu şekilde bir fiilde bulunmasını önceden takdir etmek olarak görmek doğru değildir. Çünkü Tanrı, insanların fiillerini makinenin halkaları gibi çalıştıran bir fail değildir. İnsan kendi yaptığı hatalarından yine kendisi sorumludur.⁶² Zira içinde ahlaki tutarlılığın haklı çıkarıldığı bir âlemi var kabul edersek kendi sınırları içinde özgürlüğün olması gerektiğini ve sonucunda iyi ve kötünün olduğu bir dünyada insanoğlunun bu ikisinden birini seçme hürriyetine sahip olmasını kabul etmemiz gerekir. Tennant'a göre eğer insanın ötesinde bir güç, insanın fiiline müdahale ederse o zaman ahlaki fiili insanın kendi tercihiyle yaptığından söz edemeyiz.⁶³ Özgür irade insanın bireysel olarak yaptığı fiillerinde kapasitesini ortaya çıkarması, tercihlerinde duygularının belirleyicisi olarak onları paylaşması ve bir makinanın yaptığı işler gibi şeyler yapması

60 Yasa, *Tanrı ve Kötülük*, s. 43.

61 Plantinga, *God, Freedom and Evil*, s. 31.

62 Tennant, *Philosophical Theology II*, 1930. s. 189.

63 Peter Anthony Bertocci, *Introduction to the Philosophy of Religion*, Prentice-Hall, Inc. Boston, 1951, s. 349-351.

demek değildir. Çünkü özgür insan, eylemlerini kendisi tercih eder. Tanrı onun eylemlerini yaratmamıştır.⁶⁴

Teizm tarafından kötülük sorununa yönelik öne sürülen bir diğer çözüm önerisi ise bu âlemin mümkün âlemler içinde en iyisi olduğu, hatta bundan daha iyisi olamaz teorisidir. Gazali ve Leibniz tarafından geliştirilen bu teoriye göre Allah'ın yarattığı ve yönettiği bu dünyadan daha güzel, daha tamam ve daha kusursuzu imkân dâhilinde değildir. Gazali, özellikle "İhyâ'ü ulûmi'd-din" adlı eserinde bu konuya genişçe yer ayırır.⁶⁵ Onun bu eserinde yapmaya çalıştığı şey daha çok; Tanrı'nın ilim, irade, kudret ve adalet sıfatlarının birbiriyle bağlantılı olarak bu âlemde tezahür ettiğine işaret etmektir. Öyle ki o, Tanrı'nın mümkün dünyaların en iyisini yaratabiliyorken yaratmamasını doğru bulmaz. Ona göre Tanrı cimri ve zalim değildir. Bu durum O'nun cömertlik ve adalet sıfatına aykırıdır. Eğer yaratamıyorsa o zamanda Tanrı acizyet içerisinde olur. Bu da O'nun Tanrılık sıfatına ters düşer.⁶⁶ Leibniz açısından da Tanrı'ya niçin öyle yaptın da böyle yapmadın diye bir soru sorulmaz. Ayrıca bu âlem yerine başka bir âlem olsaydı bu ya tam iyi ya da tam kötü olurdu. Bu durumda ise bunların ikisinde de ahlaki durum olmazdı. Her şeye rağmen bu âlemin var olmuş olması, ilahi bir lütuf olarak kabul edilmelidir.⁶⁷ Leibniz'in Tanrısı sonsuz fakat mevcut olasılıklarla sınırlandırılmıştır. Tanrı, tüm olası dünyalardan hangisini yaratacağına karar vermeden önce anlama yetisinde bulunan tüm olanakları değerlendirmiş ve tüm olası kombinasyonlar içinde en iyi olanını seçmiştir.⁶⁸ Bunu yaparken de bu sistemi daha işin başında belli bir gayeye göre düzenleyip ahenk ve uyumuna dikkat etmiştir.⁶⁹

Mümkün dünyaların en iyisi bu dünyadır, daha iyisi düşünülemez iddiası yerine, aslında Tanrı'nın amacı doğrultusunda bu dünya mümkün dünyaların en iyisidir düşüncesini benimsemenin daha makul olduğunu düşünüyörüz. Amaca uygunluk açısından düşüldüğünde dünyanın kötülükleri barındırması gerekiyor. Eğer burası sadece iyinin olduğu bir yer olsaydı o zaman da buraya dünya denilmez, tam tersine cennet denilirdi. Ne yaşanan yer cennet ne de yeryüzünde yaşayanlar melektir. Bu durumda kötülük kaçınılmazdır.⁷⁰

64 Tennant, *Philosophical Theology* II, s. 191.

65 Gazali, *İhya*, ss. 474-475.

66 Yaran, *Kötülük ve Teodise*, s. 157-158.

67 Leibniz, *Monadoloji*, çev. Kemal Yetkin, Ankara, 1962, ss. 10-12. Bkz. Taylan, Tanrı Sorunu, s. 166.

68 Melike Molacı, "Modern Teodise Denemelerinin Olanağı Üzerine", *DTCF Dergisi*, 58.2, 2018, s. 1307.

69 H. Ömer Özden, "İbn Sina ve Leibniz'de Kötülük Problemi", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S: 13, 1997, s. 280.

70 Fatma Yüce, "Din Felsefesinde Kötülük Problemi ve Teodise", *Felsefe Dünyası*, 2016, S: 63, s. 198.

Teizm tarafından ileri sürülen bir başka öneri ise Hristiyan din adamı Ireneaus'dur (130-202). Ona göre Tanrı'nın kötülüklere izin vermesinin iki temel gerekçesi vardır:

Tanrı, insanların ruhsal açıdan daha da yetkin hale gelmesini istemiştir.

Tanrı, insanların özgür oldukları bilincini taşımaları yönünde bir istemde bulunmuştur.⁷¹

Kuşkusuz bu teodiseyi asıl geliştiren, sistematize eden ve modern din felsefesine taşıyan ise çağdaş din felsefecisi John Hick olmuştur. O, "soul-making" (ruh-yapma) kavramıyla adlandırdığı teodisesini Ireneaus'a dayandırarak kötülük probleminin hem inanan hem de inanmayan için eşit derecede sorun olduğuna dikkat çeker. Onun bu teorisinin ana teması ise ahlaklı ve ruhen olgun insanların yer aldığı bir dünyanın iyi olduğu; insanın Tanrı'dan epistemik bir mesafe (uzaklık) içinde yaratıldığı; insanın içinde hayatta kalma mücadelesi verdiği sert ve sıkıntılı dünyanın onun, ahlaken ve manen olgunlaşması için acı çekmesi gerektiği ve bu dünyanın da buna müsait olduğudur. Hick'e göre eğer insanlar başlangıçta kudret, iyilik ve ilim yönünden sonsuz olan Tanrı'nın doğrudan huzurunda yaratılmış olsalardı yaratıcıları karşısın-da doğrudan bir özgürlüğe sahip olamazlardı. Tamamen kişisel ve özgür varlıklar olmak için onlar Tanrı'dan belli bir mesafede yaratıldılar. İşte insan bu mesafe içinde Tanrı'nın zorlayıcı olmayan varlığına mukabele halinde O'nu sevme ve inanma fiillerini özgürce gerçekleştirme durumunda olur.⁷²

Hick açısından kötülük üstesinden gelinebilen bir fenomendir ve Tanrı'nın planının bir parçasıdır. Öyle ki ona göre dünyanın arkasındaki ilahi amaç, ruh-yapma amaçıdır. Bu amaç da Tanrı'nın adaletiyle uyuşur. Bu dünyanın iyilikler ve hazlar yanında acı ve kederler içeren yapısı da bu amaca en uygun olan bir yapıdır.⁷³ Çünkü zorluk ve güçlükler insanın karakter ve

71 Metin Yasa, "Kötülük Sorunu", Din Felsefesi El Kitabı, Ed. Recep Kılıç-M. Sait Reçber, Grafiker Yayınları, Ankara, 2014, s. 206.

72 Hick, *Philosophy of Religion*, s. 45.

73 Hick, s. 308-309. Bkz. Şahin Efil, İbn Arabî'ye Göre Tasavvuf Felsefesinde Kötülük Problemi ve Teodise" Felsefe Dünyası, 2011/1, Sayı: 53, s. 95. İslam düşüncesinde İbn Arabî'de bu konuda Hick'in düşüncesine paralel görüşleri yıllar öncesinde söylemiştir. Ona göre doğal kötülüklerin olması normaldir. O, bu kötülükleri insanların ve diğer canlıların varlığı için gerekli görüp, bunların âlemin mükemmelleşmesine ve güzelliğine katkı sağladığı görüşündedir. Krş. Diğer taraftan Amerikan Idealist filozoflarından J. Royce da bu konuda Hick'den yıllar önce benzer görüşler ileri sürmüştür. Mesela, ona göre sıkıntı ve sadakat gerçekten birbirinin vazgeçilmez bir arkadaşı gibidir. Sıkıntının olmadığı yerde sadakat olmaz. Royce'un anlayışına göre kötülükler, bize ilahi iradenin aynı zamanda acı çekmekle mükemmel olması gerektiğini gösterir. Bu nedenle bu tip tecrübenin anlamı sadece kararlı eylemle, cesaretle, sadakatle, ruhun gücüyle kavranılabilir. Bu durum asla tembellikle, saf bir pasiflikle, mistik uyuşuklukla haklı çıkarılamaz. Hatta bu düşünceden hareketle Royce, Tanrı'nın niçin kuluna bu şekilde acı çektiğini sorar ve cevap olarak da acı çekme, hastalık, üzüntü, kötülük, felaket olmadan Tanrı'nın varlığının mükemmel olmadığını iddia eder. Ona

ahlakının gelişiminde gerekli şartlardır. Bunun yanı sıra sonunda alınacak lezzet için acı çekme gerekli olabilir. Örneğin, açlık durumunu yaşayan bir kimse başkalarına yardım etme duygusunun önemini yani ahlaki karakterini geliştirebilir ve bencil olmamayı öğrenebilir. Kötülük gerçeği olmadan ahlaki karakter hakkında söylenen şeyler sadece teorik boyutta kalır. Kısacası Hick açısından kötülüğün olmadığı bir dünyada ne doğal felaketler ne de doğa yasalar ne de ahlaki kavramlar bir anlam ifade eder.

Benzer şekilde Swinburne’de iyiliklerin kötülük olmadan gerçekleşmediğini ve çoğu zaman da çekilen acıların ahlaki anlayışımızı gerçekleştirmek için kullanılan vasıtalar olduğuna dikkat çeker. Ona göre üstelik kötülükler sadece iyi bir karakter geliştirmemize ve ruhsal açıdan olgunlaşmamıza değil, bizim özgür varlıklar olarak kendimizi gerçekleştirmemize de sebep olmaktadır. Bazı iyiliklere, kötülüğe izin verildiği sürece ulaşılabilir. İyiliği elde etmenin şartı da insanın kötülüğü tercih edebilme imkânına sahip olmasıyla alakalıdır. Dolayısıyla âlemden var olan kötülüklerden hareketle Tanrı’nın var olmadığına hükmetmek yanlış bir çıkarımdır.⁷⁴ Ayrıca William Hasker’in deyişiyle “Tanrı tüm âlemin hâkimidir. Onu yerel trafik mahkemelerinde hâkim ya da kendi görev alanında uygunsuz bir şeylerin olmamasını sağlayan, her yerde hazır ve nazır bir polis memuru gibi düşünmek yanlıştır.”⁷⁵

Hick ve Swinburne’nin kötülük probleminde getirdikleri bu yaklaşım aslında problemin bir boyutuyla ele alındığını gösterir. Zira korkunç kötülükler ya da hayvanların çektikleri acı ve ıstırapın cevabını bu savunmada bulamıyoruz. Daha bütüncül bir yaklaşımla meseleye yaklaşırsak problemin çözümünde belirleyici bir yol alırız. Şöyle ki: Tanrı âlemi belli bir gaye ve

göre acı çekmede sadece fiziksel bir anlam aramak gereksizdir. Aynı zamanda onda mantıksal bir anlam da vardır. Çünkü kişinin kurtuluşu acı çekmekle mükemmel hale gelir. Josiah Royce, *The Spirit of Modern Philosophy*, Dover Publication, Inc., New York, 1892. s. 258. Josiah Royce, *The Problem of Job*, *Studies of Good and Evil*, New York, Copright 1898, By D. Appleton and Company, Archon Boks, Hamden, Connecticut, 1964. s. 14. Mehmet Demirtaş *Royce’un Din Felsefesi*, Otorite Yayınları, İstanbul, 2016, s. 95. Thomas Powell, F. Josiah Royce, Twayne Publishers, Inc., New York, 1967. s. 132. Josiah Royce, *The World and The Individual*, Second Series, Dover Publications, Inc, New York, 1959, s. 391. Royce, s. 392. Krş. William James, *Selected Papers on Philosophy*, Introduction by C. M. Bakewell, J. M. Dent & Sons Ltd, London, 1917, s. 8.

74 Richard. Swinburne, *Providence and Problem of Evil*, Clarendon Press, Oxford, 1998, S. 88 Bkz. Abdiraşit Babataev, “Richard Swinburne’ün Kötülük Sorununa Yaklaşımı”, *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 6, S: 3, 2017, s. 17.

75 William Hasker, “İnsanın Özgürlüğü ve Kötülük Problemi”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 53:1, 2012, s. 194. Bkz. Yaşar Türkben, D. Z. Phillips’de Kötülük Problemi, *Felsefe Dünyası*, 2011/1, S: 53, s. 185. Ancak hem Hick hem de Swinburne’nün düşüncelerine D. Z. Phillips katılmaz. Zira Phillips’e göre acılar insanların olgunlaşması için bir vesile olarak görülemez. Ona göre sıkıntılarını insanı güçlü kılacağı, başkalarının duygularını paylaşmayı öğreteceği, ruhunu güzelliklere açacağı ve onu manen yücelteceği iddiası doğru değildir. Öyle ki Phillips, gözlemlerimizin ve okuduklarımızın hiç de öyle olmadığına dikkat çekerek acıların insanı bencil, adi, dar kafalı ve kuşkulu yaptığını; kötülüğün iyiliğe sebep olmadığı gibi iyiliğin yer yer kötülüğe sebep olduğuna vurgu yapar.

hikmetle yaratmıştır. Yasalar bu gaye ve hikmete uygun olarak belirlenmiştir. Biyolojik çeşitliliğin doğasına baktığımızda bu durumu açıkça görmekteyiz. Örneğin, aslan ceylanı parçalamadan yaşayamaz. Biri et obur, öbürü ot obur. İki canlının karşılaşmasında ikisinden biri yok sayıldığında, mutlaka biri zarar görmüş olacaktır. Bu örnekte yokluğu farz edilen hayvan aslandır. Ancak Tanrı, aslanı yaratmamış olsaydı biyolojik popülasyona zenginlik katan bir canlıyı hayat nimetinden mahrum bırakmış olacaktır. O halde ya Tanrı biyolojik popülasyona hiç izin vermeyecek, sadece meleklerin dünyasıyla yetinecekti. Ya da buna izin verdiğinde biyolojik dünyanın yasaları kaçınılmaz olarak işleyecekti. Bu dünyada ceylanın kendi payına düşeni almasından kaçınılamaz. Ama ceylan açısından baktığımızda da durum şöyle görünebilir. Bir saat hayat nimetinden istifade etmek mi daha iyidir, yoksa varlık kokusunu almadan ebediyen hiçlikte kalmak mı? Mademki canlıların kendi tercihleriyle hayata gelme ve hayatta kalma imkânları yoktur. O halde tüm bunları yargılama özgürlüğüne sahip olan insanın, bütün canlılar için hayatı ve hayatta kalma şartlarını seçen yaratıcının yasalarına boyun eğmesinden başka yolu yoktur. İnsanoğlu için bu durumu alçak gönüllülükle kabullenmek büyük bir erdem olsa gerek.

Tüm bu anlatılanlardan da anlaşılmaktadır ki, teizm tarafından özellikle kötülük sorunuyla Tanrı kavramı arasında problem olduğunu düşünenlere karşı sunulan “teodiseler ve savunmalar” nihai bir çözüm olmasa da başarılı bir yöntemdir. Zira alemde kötülüğün olduğu düşüncesinden yola çıkarak bir Tanrı'nın varlığını ya da sıfatlarını reddetmek çok makul ve tutarlı bir yaklaşım olmasa gerek. Çünkü yeryüzünde akli ve iradesi ile diğer varlıklardan ayrılan insanoğlu kendisine verilen özgür irade sayesinde iyi ve kötü fiilleri işleme kabiliyetine sahiptir. Onun işlediği kötü fiillerden Tanrı sorumlu tutulamaz. Ayrıca âlemde kötülüğün miktarının fazla olmasından hareketle Tanrı'yı inkâr etme düşüncesi de geçerli bir sebep değildir. Zira âlemde iyilik ve kötülüğün miktarını ölçebilecek bir durumumuz yoktur. İnsanlardan kaynaklanan kötülükler çokça gibi görünmektedir. Lakin insan dışında aleme baktığımızda doğa yasaları, gezegenler, yıldızlar, oksijen, su, bitkiler vb. bunlarda canlıların hayatlarını devam ettirmelerine bir engel görmüyoruz. Kısacası, var olan bu düzenin bir anda darmadağın olacağı düşüncesiyle hayatımızı devam ettirmiyoruz. Sabah kalktığımızda hiçbirimiz oksijen almaya gideceğimizi, güneşin doğmayacağını ya da yerçekimin artık olmayacağını düşünmüyoruz. Hepimiz alışılmış düzende doğa yasalarının devam edeceği kabulüyle günlük yaşamımızı devam ettiriyoruz. Aslında âlemde var olan bu düzen ve intizam kötülüğün daha çok iyiliğe işaret eder. Kötülüklerin çok fazla ya da gereksiz olduğu fikri bir anlamda insanın Tanrı hakkında

yeterince bilgi sahibi olmadan, kendi düşünce ve muhakemesinden hareketle Tanrısal fiillerin nedenini arama çabasından kaynaklanmaktadır. Kötülük probleminde teizm tarafından geliştirilen cevaplar yeterli bulunmayabilir. Çünkü kötü ve kötülük olgusu her daim olacaktır. Bu sorundan hareketle teizme karşı sert eleştirilerde bulunanların var olan iyiliği de göz önünde bulundurmaları gerekir. Aksi takdirde başka şeyleri özellikle yukarıda bahsettiğimiz hususları dikkate almadan salt bu sorunun varlığından Tanrı'yı inkâr fikri ikna edici değildir.

Sonuç

İnsanlık tarihinin en kadim meselelerinden biri olan kötülük problemi insanoğlunun her daim kafasını meşgul etmiştir. Bu sorun aslında Tanrı varsa kötülük yok; kötülük varsa Tanrı ya da mükemmel sıfatlara sahip bir Tanrı yoktur, sorusu etrafında düğümlenmektedir.

Elbette ki içinde yaşadığımız bu dünyada kötülüklerin olmadığını, her şeyin mükemmel olduğunu söyleyemeyiz. Lakin bardağın sadece boş tarafını (kötülükleri) görüp de dolu tarafını (iyilikleri) görmemek doğru olmaz. Burada asıl önemli olan bu soruna nasıl ve nereden baktığımızın bilincinde olmamızdır. Eğer soruna Hristiyanlık düşüncesinin tasarladığı sevgi dolu bir Tanrı anlayışı ile bakarsak Tanrı'nın hiçbir zaman kötülükle bir araya gelmemesi gerekir. Ancak Tanrı'nın gerçekten tamamen sevgi dolu ve zarar verici bir yönünün olmadığı doğru mudur? Mesela, İslam düşüncesindeki Tanrı tasavvurunda Tanrı sevgi, şefkat, merhamet sahibi olduğu gibi öbür dünya için konuşacak olursak gazabı da o derece çetindir. Tanrı, kötülüğe razı değildir, ama imtihan dünyasında bizi, bazı zarar verici hadiselerle yüz yüze bırakarak tavrımızın ve tepkimizin ne olacağını ölçmek için sınavabilir. Kısacası Tanrı'nın iyilik tarafına ait sıfatlarından hareketle kötülükleri ortadan kaldırması ya da engellemesi gerektiği iddiasını bilmemiz çok mümkün görünmüyor.

Bu bağlamda aslında kötülük probleminin temelinde yatan esas sorunların başında daha önce de ifade ettiğimiz üzere yaratıcı ile yaratılan varlıklar (Tanrı-âlem ve insan) arasındaki ilişkinin tam olarak kavranamaması gelir. Özellikle yaratılan bir varlık olarak insan, Tanrı'ya ait bilgisi sınırlı olduğu için aklıyla ya da başka etkenlerle kendince bir Tanrı tasavvuru yapma ve yorumlama sürecine girer. Bazıları da tabiattaki kötü şeylerden ya da insanların kötü fiillerinden hareketle bu durumu bir yaratıcının yokluğuna delil sayar. Hâlbuki "Tanrı vardır" önermesi ile "kötülük vardır" önermesini çelişkili görme durumu insana ait bir kabulden kaynaklanmaktadır. Eğer kötülüklerin varlığından hareketle Tanrı'nın yokluğunu çıkarmaya çalışır-

sak, o zaman mevcut iyiliklerden hareketle hangi sonucu çıkaracağımızın da cevabının olması gerekir.

Sonuç olarak kötülük probleminin herkesin üzerinde uzlaşacağı ve memnun olacağı bir şekilde çözülebilecek bir sorun olduğunu düşünmüyoruz. Kuşkusuz kötülüklerin varlığının inanan-inanmayan herkes için ciddi bir problem olduğu aşikârdır. Problemin varlığından hareketle ateizme ulaşmak ya da Tanrı'nın varlığını inkâr etmek problemin sınırlarını aşmak anlamına gelir. Burada teizm kötülüğü kendisine problem edinerek çözüm arayışı içinde olmuştur. Teizm karşıtları da bu sorunu ona karşı kullanmıştır. Teizmin özellikle insandan kaynaklanan kötülükler için geliştirdiği “özgür irade” ve “teodiselerinin” bir kısmı başarılıdır. Özellikle teizmin ahlaki kötülük bağlamında insana akıllı, özgür iradesi ve vicdanıyla kötülüklerle mücadele etmesi ve ortadan kaldırılması için var gücü ile çalışmasını öğütlemesi önemlidir. Bu anlamda ahlaki kötülüğün üstesinden gelebilmek bizim elimizdedir. Doğal kötülüğün bazıları da deprem, salgın, tsunami vb. kötülüklerle karşı tedbirler alınarak zarar görmemiz azaltılabilir.

Nihayetinde bu soruna hangi tür çözüm önerisi getirilirse getirilsin mutlaka itiraz edilecek ve gizemli kalacak bazı hususlar olacaktır. Çünkü yaratıcının amacını, muradını, gayesini ve hedefini yani onun projesinin giriş, gelişme ve sonuç kısmının tam olarak bizce bilinmesi mümkün değildir. Vahiy perspektifinden bizlere sunulan bilgilere inanır ya da inanmayız. İnanan açısından Tanrı'nın amacı, gayesi ve hedefi bellidir. İnanmayan için ise bunlar boş sözlerden ibarettir. Ancak salt akıl yoluyla, sınırlı bilgi imkânlarımızla gerek kötülük probleminin niçin var olduğunu, gerekse hakikatin kendisini bilme imkânına sahip değiliz. Ancak teizm açısından kötülük problemi üstesinden gelinemeyen bir konudur demek doğru olmaz. Bu bağlamda bu konunun kesin, net herkesin üzerinde uzlaşacağı şekilde bir çözümünün olduğunu söylemek iddialı olur. Fakat çözüm noktasında yukarıda da ifade ettiğimiz üzere bazı yeni yaklaşımların belli oranda bu sorunun üstesinden geldiğini, ancak başka yönlerden açıkta kalan -cevabının tam olarak verilemediği- yerlerinin de olduğu muhakkaktır. Bu nedenle bu problem insanoğlu var oldukça her daim tartışılmaya devam edecektir. Cevabını bugün için veremediğimiz ya da güçlük çektiğimiz yerlerinin de gelecekte yeni arayışlar, düşünceler ve yöntemler ileri sürülerek belli oranda azalacağını ümit ediyoruz.

Öz

Kötülük Problemi Teizmin Üstesinden Gelemeyeceği Bir Konu mudur?

Düşünce tarihinin en köklü sorunlarından biri olan kötülük problemi özellikle teist sistemlerin en önemli konuları arasında yer almaktadır. Zira her şeye gücü yeten, her şeyi bilen, mutlak, mükemmel olan bir Tanrı anlayışı ile âlemde var olan kötülüklerin nasıl uzlaştırılacağı sorunu hem teist hem de teist olmayanlarca sorgulanmıştır. Kötülük problemini açıklığa kavuşturmada farklı görüşlerin ortak noktada ne derece buluşacağı ya da herkesin tatmin olabileceği cevapların verilip verilemeyeceği tartışmalıdır. Zira bu soruna ne tür cevaplar verilirse verilsin, açıkta kalan bazı hususlar her daim olacaktır. İşte bu yaklaşımdan hareketle bu makalede özellikle çalışmanın sınırları da dikkate alınarak teizm açısından kötülük probleminin üstesinden gelinebilen bir konu olup olmadığı ya da ne derece bir sorun olduğu eleştirel bir bakış açısıyla ele alınmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kavramlar: Tanrı, Kötülük, İyilik, Teizm, Ateizm, Kudret

Abstract

The Problem of Evil Cannot Over the Theism is It a Subject?

The problem of evil, one of the most fundamental problems in the history of thought is one of the most important problems, especially of theist systems. For, the question of how to reconcile the evils in the world with an understanding of God who is omnipotent, omniscient, absolute and perfect has been questioned by both theists and non-theists. In clarifying the problem of evil, it is controversial to what extent different views will meet at the common point or whether answers can be given that everyone can be satisfied with. No matter what kind of answers are given to this problem, there will always be some unanswered issues. Based on this approach, in this article, taking into account the limits of the research, it will be attempted to discuss with a critical point of view whether the problem of evil is a solvable issue in terms of theism or to what extent it is a problem.

Keywords: God, evil, good, theism, atheism, omnipotent.

Kaynakça

- Akti, Selahattin. "Gazali ve Leibniz Optimizminden Kant'ın Otantik Teodisesine Kötülük Sorunu", *Temaşa Erciyes Üniversitesi Felsefe Bölümü Dergisi*, S: 6, 2017, ss, 33-56.
- Aktürk, Eyüp. "Metafiziksel Bir Sorun Olarak Kötülük", *Felsefe Dünyası*, 2014/1, S: 59, ss-150-167.
- Arıcan, M. Kazım. "Kant'ın Kötülük Anlayışı ve Teodise Eleştirisi", *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, X/2, 2006, ss, 217-235.
- Arslan, Hulusi. "Doğal Felaket ve İstiraplar Konusunda Kelamcıların Görüşleri", *Marife Dergisi*, S: 2, Güz-2002, ss, 19-34.
- Aydın, Mehmet. *Din Felsefesi*, Selçuk Yayınları, 4. Baskı, İstanbul, 1994.
- Aydın, Mehmet. *S. Kant'ta ve Çağdaş İngiliz Felsefesinde Tanrı Ahlak İlişkisi*, TDV. Yayınları, Ankara. 1991.
- Babataev, Abdiraşit. "Richard Swinburne'ün Kötülük Sorununa Yaklaşımı", *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 6, S: 3, 2017, ss, 11-20.
- Baran, Sedat "Molla Sadra'da Algısal Kötülük Bağlamında Şerr Problemi", *E-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, C: 11, Sayı: 1, April-2019, ss, 13-35.
- Bor, İbrahim. "Kötülük Sorunu ve Kantçı "Negatif Teodise", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C: IX, S: 1, 2007. ss, 151-168.
- Çakmak, Mustafa. "Albert Camus'nün Felsefesinde Hayatın Anlamı ve Varoluşsal Kötülük Problemi", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2013/2, S: 38, ss-75-109.
- Çevik, Mustafa. "David Hume'da Kötülük Sorunu", *Dinî Araştırmalar Dergisi*, C: 6, S: 16. ss, 25-38.
- Çüçen, A. Kadir. "Kötülüğün Kaynağı Nedir?", *Felsefe Dünyası*, S. 25, 1997.
- Davies, Brian. *Din Felsefesine Giriş*, Çev. Fatih Taştan, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2011.
- Demirtaş, Mehmet *Royce'un Din Felsefesi*, Otorite Yayınları, İstanbul, 2016.
- Efil, Şahin. İbn Arabi'ye Göre Tasavvuf Felsefesinde Kötülük Problemi ve Teodise" *Felsefe Dünyası*, 2011/1, S: 53. ss, 92-108.
- Emiroğlu, İbrahim. *Klasik Mantığa Giriş*, Elis Yayınları, Ankara, 2004.
- Farabi, *Fusûsü'l-Medenî*, çev. Hanifi Özcan, İFAV Yayınları, İstanbul, 2005.
- Gazali, İhyau Ulumi'd-Din, Çev. Ahmed Serdaroğlu, Bedir yayınevi, C. 4, İstanbul, 1975.
- Gilson, Etienne. *Tanrı ve Felsefe*, Çev. Mehmet Aydın, Birleşik Yay, İstanbul, 1999.
- Haklı, Şaban. "Kötülük Problemi, Yaklaşımlar ve Eleştiriler", *Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S: 2, 2002. ss,195-211.

- Hasker, William. “İnsanın Özgürlüğü ve Kötülük Problemi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 53:1, 2012, ss, 183-198.
- Hick, John. *Philosophy of Religion*, Prentice-Hall Pres, New Jersey, 1973.
- Hick, John. *An Interpretation of Religion*, Yale University Press, London, 1963.
- Hume, David. *Din Üstüne*, Çev. Mete Tuncay, İmge Kitabevi, 3. Baskı, Ankara, 1995.
- İbn Sina, *Kitabu’ş-Şifâ, Metafizik II*, çev. Ekrem Demirli-Ömer Türker, Litera Yayıncılık, İstanbul, 2005.
- İmamoğlu, Tuncay. “Seneca Felsefesinde Kötülük Problemi” *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* II, S: 1, 2002.ss, 51-57.
- James, William. *Selected Papers on Philosophy*, Introduction by C. M. Bakewell, J. M. Dent & Sons Ltd, London, 1917.
- Jaspers Karl, *Felsefe Nedir? Çev. İsmet Zeki Eyüpoğlu*, Say Yayınları, İstanbul, 1997.
- Ketenci, Taşkın – Topuz, Metin. “Augustinus, Leibniz ve Kant: Kötülük Üzerine Bir Rapsodi”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, 2017, S: 18, ss, 290-304.
- Leibniz, *Theodicy*, Trans E.M. Huggurd, Open Court, Publish., U.S.A 1993.
- Le Poidevin, Robin. *Ateizm, İnanma İnanmama Üzerine bir Tartışma*. Çev. Abdullah Yılmaz, Ayrın Yayınları. İstanbul, 2003.
- Lewis. H. D. “The Explanation of Exces Evil”, *Philosophy of Religion*, English University Press, London, 1965.
- Mackie, J. L. “Evil and Omnipotence”, *God and Evil: Reading on the Theological Problem of Evil*, Ed. N. Pike, N.J: Prentice, Hall, 1964.
- Madden, Edward H. “Farklı Açılardan Kötülük Problemi” çev. Sami Şekeroğlu, *Hararan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 21, 2009.
- Michael Peterson-William Hasker-Bruce Reichenbach-David Basinger, *Din Felsefesi Seçme Metinler*, Çev: Rahim Acar-Nebi Mehdiyev- Hümeyra Özturan-Osman Baş, İstanbul, 2013.
- Michael Peterson-William Hasker-Bruce Reichenbach-David Basinger, *Akıl ve İnanç ‘Din Felsefesine Giriş*, Çev. Rahim Acar, Küre Yayınları, 5. Basım, İstanbul, 2015.
- Molacı, Melike. “Modern Teodise Denemelerinin Olanığı Üzerine”, *DTCF Dergisi*, 58: 2, 2018. ss, 1300-1326.
- Ögük, Emine. “İslam Düşüncesinde Şer/Kötülük Probleminin İzahına Katkı Sağlayan Etkili Öğreti: Hikmet”, *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2015/I, C: III, Sayı: 1. ss. 12-37.
- Öner, Necati. *Klasik Mantık*, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1986.
- Özdemir, Metin. *İslam Düşüncesinde Kötülük Problemi*, Furkan Yayınları, İstanbul, 2014.

- Özden, H. Ömer. "İbn Sina ve Leibniz'de Kötülük Problemi", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S: 13, 1997, ss, 269-286.
- Peter Bertocci, Anthony. *Introduction to the Philosophy of Religion*, Prentice-Hall, Inc. Boston, 1951.
- Plotinus, *Enneadlar*, çev. Zeki Özcan, İz Yayıncılık, Bursa, 1996,
- Plantinga, Alvin. *God, Freedom and Evil*, Reprint of the ed. Published by Harper & Row, 2. Basım, Newyork, 2002.
- Powell, Thomas F. *Josiah Royce*, Twayne Publishers, Inc., New York, 1967.
- Royce, Josiah. "*The Problem of Job*", *Studies of Good and Evil*, New York, Copright 1898, By D. Appleton and Company, Archon Boks, Hamden, Connecticut, 1964.
- Royce, Josiah. *The Spirit of Modern Philosophy*, Dover Publication, Inc., New York, 1892.
- Royce, Josiah. *The World and The Individual*, Second Series, Dover Publications, Inc, New York, 1959.
- Swinburne, Richard. *Providence and Problem of Evil*, Clarendon Press, Oxford, 1998.
- Şahin, Naim. "Hegel Felsefesinde Kötülük Problemi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 24, S. 1, Ankara, 2004, ss-71-83.
- Şimşek, İsmail. "William L. Rowe ve Kötülüğün Anlamsızlığı", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C: 11, S: 55, 2018. ss, 1023-1040.
- Taylan, Necip. *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu*, Ayışığı Kitabevi, İstanbul, 1998.
- Taylan, Necip. *İslam Düşüncesinde Din Felsefeleri*, MÜİFY, İstanbul, 1994.
- Tennant, Frederick Robert. *Philosophical Theology II* Volume, Cambridge University Pres, London, 1930.
- *The Encyclopedia of Philosophy*, "The Problem of Evil" Macmillian University Press, 1967, C. 3, New York.
- Topaloğlu, Aydın. *Teizm ya da Ateizm*, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2001.
- Türkben, Yaşar. "Kötülük Problemi: Gazali-Swinburne Mukayesesi", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ocak-2009, S:21, ss, 89-109.
- Türkben, Yaşar. D. Z. Phillips'de Kötülük Problemi, *Felsefe Dünyası*, 2011/1, S: 53, ss, 175- 190.
- Yaran, Cafer Sadık. *Kötülük ve Theodise*, Vadi Yay, Ankara, 1997.
- Yasa, Metin. "Kötülük Sorunu", *Din Felsefesi El Kitabı*, Ed. Recep Kılıç-M. Sait Reçber, Grafiker Yayınları, Ankara, 2014.
- Yasa, Metin. *Tanrı ve Kötülük*, Elis Yay, Ankara, 2003.
- Yüce, Fatma. "Din Felsefesinde Kötülük Problemi ve Teodise", *Felsefe Dünyası*, 2016, S: 63. ss. 179- 193.